

KAN VETENSKAPLIG KRITIK VARA ÄREKRÄNKNING?

av professor Eero Backman

1. Inledande anmärkningar

På grund av vetenskapssociologiska studier och våra egna observationer kan vi antaga, att vetenskapsmän inte avviker i fråga om värderingen av ekonomiska förmåner, yttre maktpositioner eller dylika målsättningar. I stället uppskattar vi professionens höga sociala status, offentligt eller internationellt erkännande, frihet att tänka och arbeta självständigt, skäliga och ändamålsenliga forskningsmedel och arbetsförhållanden, interaktion med andra forskare, osv. Det finns givetvis undantag, men vetenskapsmännens värdefullaste egendom nuförtiden är rätt och ära.

Ärekränkingsbrotten tycks vara på sätt och vis marginella brott i den nutida kriminalpolitiken i Norden. En viktig orsak till deras relativa obetydlighet är den statistiska minskningen av ärekränkingsbrotten.¹ Trots det har dessa brott granskats rätt intensivt inom straffrättsvetenskapen. Flera akademiska avhandlingar har skrivits under 1900-talet (S.A. Bjerre 1910, J. Skeie 1910, Henry John Mæland 1986), alltså mera än om högförräderi eller landsförräderi, brott mot humaniteten, våldtäkt, mord eller dråp, misshandel, trafikfylleri, stöld, förskingring, rån, vanliga ekonomiska brott eller tjänstebrott, osv. Alvar Nelson skrev den första moderna och därför viktigaste

¹ Om den statistiska minskningen av ärekränkingsbrotten se t.ex. Nils Christie, *Hvor tett et samfunn?* (2. rev. udgave 1982) s. 10–13, och Tuija Mäkinen, *Vad är ära?*, NTFK 1983 s. 19–30. Mäkinens artikel utgör ett sammandrag av hennes undersökning om finska ärekränkingsbrott, som hade gjorts vid Rättspolitiska forskningsinstitutet (Tuija Mäkinen, *Loukattu kunnia*, 1982).

studien om ärekränkingsbrott. Varje duglig straffrättsvetare har åtminstone någon gång gjort bekantskap med "Rätt och ära".²

Då ärekränkingsbrotten länge har minskat i statistiken, kan vi väl antaga, att äran som ett straffrättsligt skyddsobjekt inte är så viktig för det moderna informationssamhällets medborgare som den var för 1800-talets bondebefolkning. Nils Christie, som har betonat det, har rätt, men säkert bara delvis. Det finns också andra synpunkter. För det första: begreppet "ära" har olika betydelser under ett samhälles olika utvecklingsstadier och även för olika klasser, kön, generationer, yrkesgrupper m.m. i ett visst samhällsstadium. Socialpsykologiska faktorer är också relevanta: utbildning, politiska eller samhälleliga uppfattningar, religiositet, personlighetsstrukturer osv. För det andra: samhällets offentlighetsstrukturer har radikalt förändrat sig. Ärekränkning har en annan relevans i det nutida informationssamhället än för ett hundra år sedan. För det tredje: ärekränkningens offer har nuförtiden flera andra sätt att reagera mot kränkningen än att väcka åtal.

Det är möjligt att såra forskarnas ömtåliga själar i flera olika sammanhang: allmän debatt i tidningar eller andra massmedia, bokrecensioner i vetenskapliga tidskrifter, värderingar av tidigare forskningsresultat i en ny avhandling, värderingar av doktorsavhandlingar eller andra lärdomsprov och bedömningar av hela forskningsinstitut eller vetenskapsområden. De svåraste situationerna är kanske utnämningar till professorstjänst, då olika sökandes vetenskapliga meriter och fel granskas – eller skulle granskas – i grund och botten.

Och det finns många olika sätt att kränka. Till exempel följande uttryck har använts i Finland:

"... doktor NN har gjort endast nollforskning", "... att godkänna denna avhandling är en skandal ...", "... boken är närmast ett trassligt kok av andras tankegångar och citat ...", "... av institutets tre professorer är A debil, B senil och C homofil ...", "... sakkunniga har inte värderat min produktion i sin helhet ...", "... professor B har inte kunnat värdera huvuddelen av mina arbeten

² Alvar Nelson, Rätt och ära: Studier i svensk straffrätt (Uppsala 1950). Avhandlingen är naturligtvis inte en giltig kommentar om BrB 5 kap., men sysslar med flera viktiga frågor, som är ganska oberoende av stadgandenas enskilda detaljer: den rättshistoriska utvecklingen och dess bakgrunder, ärekränkningens rättsstridighet och straffrihetsgrunder, betydelsen av beskyllningens sanning eller osanning, avvägning mellan ära och kolliderande berättigade intressen, t.ex. yttrandefrihet, samt villfarelse vid ärekränkning.

...”, ”... äkta förvridning av bedömning ...”, ”... ett akademiskt mord ...”, ”... har förfalskat mina forskningsresultat och fakta ...”, ”... manuskriptet är inte vetenskap, åtminstone har det ingenting att göra med rättsvetenskap ...”

Eller i Sverige (den svenska läsaren kan komplettera):

”Lika ovetenskapligt betar sig hr Holmberg, när han karakteriserar hr Hedenius’ resonemang såsom

’filosofi i vida högre grad än den rappakalja som från den teoretiska lärostolen i Uppsala nu för tiden stundom i uppmärksammade kontroverser ges detta namn.’

Som vetenskapsman borde hr Holmberg av sig själv ha kunnat begripa, att hr Hedenius’ här ådagalagda ’filosofi’ intet annat är än just rappakalja.”³

2. Ett rättsfall

Det är mycket ovanligt, att polemiska kontroverser mellan akademiska forskare behandlas i domstolar.⁴ Det finns uppenbart flera orsaker härtill. Den kränkte forskaren kan i allmänhet svara på samma sätt (eller kan inte reagera på något sätt, till exempel en ung forskningsassistent förhållande till sin plumpa förman). Eller den kränkte forskaren kan få fördel genom att inte reagera mot provokationer, då ett alltför bitande uttryckssätt kan vända sig mot den, som kastar den första stenen. Den kränkta parten kan ofta vänta på en hämndmöjlighet, som kan uppenbara sig i ett rätt överraskande tillfälle och även rikta sig mot någon oskyldig. Men det finns även rättsliga skäl. Det moderna rättssystemet innehåller regler och principer, som begränsar tillämpligheten av ärekränkingsstadgandena på vetenskaplig polemik, eller exaktare polemik inom vetenskapssamfundet. Närmast kan nämnas yttrandefrihet, ”Wahrnehmung berechtigter Interessen”, intresseavvägningsprincipen och rätten till kritik av myndigheternas

³ Vilhelm Lundstedt, *Det Hägerström-Lundstedtska misstaget* (1942) s. 179.

⁴ Helsingfors hovrätt handlägger för närvarande två mål, ett civilmål och ett brottmål, i vilka det är delvis fråga om kausalsammanhanget mellan tobaksrökning och lungcancer och några andra sjukdomar. Helsingfors RR förkastade skadeståndskravet mot tobakindustrins företrädare i civilmålet och Esbo HR åtalet för grov misshandel i brottmålet. I rättegångarna har många medicine professorer och andra forskare hörts som sakkunniga vittnen. Rättsfallet har dock ingenting att göra med ärekränkning.

verksamhet eller av politisk, ekonomisk, ideell, religiös, vetenskaplig eller konstnärlig verksamhet.

Det finns ett på många sätt intressant finskt rättsfall.

Universitetet i Uleåborg fick år 1974 en professur i allmän idé- och lärdomshistoria. Den humanistiska fakulteten använde fyra sakkunniga, av vilka två var filosofer (professor Raili Kauppi och professor, senare akademiker, Oiva Ketonen) och två historiker (professor Yrjö Blomstedt och professor Matti A. Sainio). Fakulteten satte 1976 av flera ansökanden Juha Manninen i det första och Erkka Maula i det andra förslagsrummet. Maula anförde besvär över beslutet i statsrådet. Besvärskriften innebar polemisk kritik mot de sakkunniga (några uttryck har nämnts ovan). I sitt genmäle svarade Manninen i stort sett på samma sätt (några uttryck har också citerats ovan). Enligt universitetets konsistorium var Maulas besvär obefogade (27 röster mot 19). Manninen fick professuren. Maula åtalade Manninen för smädelse hos Uleåborgs rådstuvurätt. I sitt utslag 13.1.1978 förkastade RR åtalet. Maula drog målet till hovrätt. Vasa hovrätts utslag 13.3. 1981: ej ändring. Högsta domstolen beviljade inte besvärstillstånd.

Den vanliga rättskänslan godkänner resultatet. Det vore ganska orättfärdigt att straffa enbart en debattdeltagare, som närmast har fortsatt att använda en annans uttryckssätt. Provokationen är ett viktigt motiv i domstolsbeslutet. Men det finns några andra motiv. Begreppet "ära" är beroende av sociala sammanhang. Varje yrkesgrupp har sin egen socialt färgade professionella ära. Kritik är nödvändig för de olika vetenskapsområdenas utveckling. I vetenskapssamfundet bör forskaren underkasta sig även allvarlig kritik. Ärekränkingsstadgandena tillåter en sådan användning av vetenskaplig kritikrätt, som är nedsättande för kritikens föremål, under den förutsättning, att kritikens avsikt inte är att kränka forskarens ära. Kritiken måste bedömas som en helhet, utan att enskilda uttryck skils från helheten. Uttrycken "bedrägeri" och "förfalskning" bör inte förstås i sin straffrättsliga betydelse.⁵

⁵ Författaren hade ett tillfälle att delta i rättegången med ett rättsvetenskapligt sakkunnigutlåtande, på begäran av svarandeparten. Se också Eero Backman, Tieteellinen keskustelu ja rikosoikeus erityisesti tieteen kritiikkioikeuden kannalta (Vetenskaplig diskussion och straffrätt, särskilt beträffande vetenskaplig kritikrätt) i verket Rikosoikeudellisia kirjoitelmia (Straffrättsliga skrifter) IV. Vammala 1980, s. 11–27.

3. Diskussion

De gällande stadgandena om ärekränkning i Finlands strafflag (27 kap.) är från år 1889, alltså i den ursprungliga ordalydelsen. De måste givetvis moderniseras vid strafflagens pågående totalreform.⁶

Enligt SL 27 kap. 1 § gäller att "hvar som, emot bättre vetande, sanningslöst påbördar annan bestämdt brott, eller visst slag af brott, eller annan sådan handling, som kan ådraga denne missaktning eller vara menlig för hans näring eller fortkomst, eller ock derom utsprider dikt eller osant rykte, straffes för smädelse ...". Enligt 2 § gäller att "den som uppsåtligen, dock icke emot bättre vetande" gör det samma, "straffes, om sannolika skäl för tillvitelsen ej kunna företes ...". Och enligt 3 § gäller att "hvar, som annorledes, än nu är sagdt, kränker annan med skymfligt yttrande, eller hotelse, eller annan handling, straffes för förolämpning ...". I alla tre fallen är strafflåtituden strängare, om ärekränkningen har skett "offentligen, eller genom tryckalster, skrift eller bildlig framställning, som den skyldige utsprider eller låter utsprida".

Forskaren kan naturligtvis känna kritik mot sin verksamhet och prestationer som ytterst sårande, särskilt om kritiken i sin helhet är orättfärdig eller oskälig. "Dåliga avhandlingar", "plagiat" eller dylika "forskningsresultat" kan principiellt vara sådana handlingar, som kan ådraga forskaren missaktning eller vara skadliga för forskarens karriär. Därför är det inte berättigat att utesluta vetenskapsinstitutionerna i sin helhet från ärekränkingsbestämmelsernas tillämpningsområde. Men några restriktioner är nödvändiga för att hindra alltför lättretliga kverulanter att väcka åtal mot sina kritiker.

I den straffrättsliga litteraturen talas ofta om rätten till kritik av myndigheternas, näringslivets, arbetsmarknadsorganisationernas eller de politiska partiernas verksamhet eller vetenskaplig, konstnärlig eller annan offentlig verksamhet.⁷ Några strafflagar har bestämmelser, som ger uttryck för denna rätt.⁸ Det finns inte någon direkt mot-

⁶ Det finska strafflagsprojektet har just nu bl.a. en arbetsgrupp, som förbereder nya stadganden om brott mot ära, privatliv och hemfrid.

⁷ Om kritikrätt se t.ex. Nelson, Rätt och ära s. 253–257, Mæland, Ærekrænkelser s. 360–375, Hurwitz, Den videnskabelige kritiks graenser i forhold til injurilovgivningen, Juristen 1937, s. 117–128, Honkasalo, Suomen rikosoikeus: Erityinen osa II (1970) s. 130–133.

⁸ Till exempel Tysklands Strafgesetzbuch 193 §: "Wahrnehmung berechtigter Interessen".

svarighet i den finska lagstiftningen, men kritikrätten är inte okänd. Den har lagstöd till exempel i regeringsformens 10 § om yttrandefrihet m.m. och i SL 27 kap. 3a § om kränkning av privatlivet (lag 13.12.1974/908). Den sistnämnda bestämmelsen har följande definition: "Som kränkning av privatliv skall icke anses offentliggörande, som gäller persons förfarande i offentlig tjänst eller offentligt värv, i näringslivet eller i politisk verksamhet eller i annan med dessa jämförbar verksamhet och som är av nöden för behandlingen av någon samhällligt betydelsefull sak."

Säkert är kritiken av vetenskapliga prestationer nödvändig, inte bara för vetenskapens egen utveckling, utan också för allmänheten och vetenskapens utnyttjare. Det är motiverat att tillämpa ärekränkingsnormer restriktivt.

Det är lätt att dra några allmänna gränser, till exempel på följande sätt. En vetenskapligt analyserande kritik av en dålig "vetenskaplig" prestation kan knappast uppfylla ärekränkingsrekvisit även om kritiken objektivt skymfar. Å andra sidan kan en ömklig kritik av vetenskapliga mästerverk inte kränka någon, då i ett sådant fall kritikern gör sig själv löjlig. Kritik kan vara ärekränkande närmast i sådana fall, då 1) kritikens huvudmotiv inte är vetenskapliga utan dess avsikt är att kränka, 2) kritiken inte – eller inte bara – kränker forskarens prestationer utan huvudsakligen hans personlighet, eller 3) kritikern lämnar osanna uppgifter, som är ägnade att utsätta den andre för andras missaktning. Till exempel: (1) professor A grälar med assistenten B i privatlivet och skriver en elak kritik av dennes doktorsavhandling för att förhindra att den godkänns. Eller (2) kritikern försöker att visa, att "docent C dock skriver böcker och artiklar, men är en dum, olärd och efterbliven man och därför alldeles olämplig för en forskarkarriär". Eller (3) kritiken innebär osanna uppgifter om plagiat, missbruk av vetenskapliga experiment eller förfalskning av forskningsresultat.

På en abstrakt nivå är det svårt att gå mycket vidare, då de flesta relevanta begrepp är vacklande och har normativa element. Forskarens vetenskapsuppfattning avgör, vilka vetenskapliga prestationer som kritikens objekt är goda och vilka är dåliga, om prestationen formellt sett, såsom "vetenskapligt hantverk", är godtagbart. Själva kritikens kvalitet kan variera. En grundlig och analytisk kritik kan knappast kränka någons ära i straffrättslig mening även om den

innebär några elaka och polemiska drag. "Vetenskaplig kritik" betyder inte detsamma som "kritik i vetenskap". "Vetenskap" kan nämligen betyda olika saker i olika sammanhang: 1) ett fortsättningsvis tillväxande kunskapssystem, 2) en systematisk metod att tänka, dra slutsatser och ordna kunskap, eller 3) en social institution. En professor, som är vetenskapligt världsberömd, kan kritisera någon på ett alldeles undermåligt sätt. Kritikerns höga status i den vetenskapliga hierarkin garanterar inte nödvändigtvis kritikens vetenskaplighet.

Det är ofta även svårt att skilja prestationskritik från kritik av forskaren såsom person. Om forskaren har skrivit huvudsakligen eller bara ytliga böcker och artiklar, kan det vara skäligt att kalla honom för en ytlig och dålig forskare eller kanske anse honom vara helt olämplig för en vetenskaplig karriär. Kritik av forskaren såsom en person kan alltså bygga på kritik av alla hans prestationer. Det tillåtna måttet av elakhet kan variera i olika sammanhang. Den kan vara mycket större i ett klart polemiskt debattförhållande (t.ex. provokation) eller en intressekonflikt (t.ex. sökanden till professors-tjänst) än vid en ensidig maktanvändning (t.ex. godkännande eller underkännande av doktorsavhandling). Att kritiken är osann är en viktig faktor vid bedömningen av dess straffbarhet, särskilt om det är fråga om anklagelser för förbrytelser mot vetenskapens normativa principer (t.ex. falska uppgifter om plagiat).